

A magyar történelem problémái 1526-ig

I.

A magyar föld honfoglalás előtti történetét a lehető legrövidebben szokás ismertetni. A rövidre fogott előadás okai közismertek, bár távolról sem biztos, hogy a régészeti kultúrák, korok lexikonszerű felsorolása alkalmas a történeti látásmód kialakítására. A magyar föld története a honfoglalásig ugyanis történelmünk elválaszthatatlan része és nem függelék. Éppen ezért a IX. század végére kialakult állapot valamennyi összetevőjét, a honfoglalást megelőző fejlődés eredményét kell bemutatni. Ennek érdekében a régészeti korszakok és kultúrák kutatásában elért eredmények gondos számbavétele a feladatunk. Számolnunk kell azzal, hogy szándékunk maradéktalan megvalósítása nem lehetséges, mert pl. a kelták, a hunok, a germán, az avar törzsek és a pannonszlávság történetének nyitott kérdései rövid időn belül nem nyerhetnek kielégítő választ. Sok esetben tehát meg kell alkudnunk a lehetséges magyarázatokkal.

A magyar föld őstörténete számottevő periodizációs problémákat is tartogat: fontolóra kell vennünk a régészeti irodalomban jelentkező gondolatot, hogy a középkor kronológiájának alsó határát valahol a VII—VIII. század fordulója körül kell megvonnunk.

Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás lehetővé teszi periodizációnk kapcsolódását az egyetemes történeti periodizációhoz.

Még egy lényeges módszertani szempont kínálkozik említésre. Történeti összefoglalásainkban a régészeti anyag leíró ismertetése dominál. Holott a társadalom és a természettudományok közötti együttműködés nagy lehetőségei a régészeti leletek természettudományos vizsgálatában kínálkoznak. Aligha szükséges részletezni, hogy a termelő erők fejlődésének illusztratív bemutatásával szemben milyen előnyöket nyújt a fejlődés tartamának az elemzése. A nálunk szomorú helyzetben levő technikatörténeti kutatások szempontjából sem hanyagolhatjuk el régészeti leletek természettudományos vizsgálatának ígéretes eredményét, még akkor sem, ha jelenlegi lehetőségeink szerények. De a kémiai, fizikai vizsgálatoknak és a régészeti légifényképezésnek még reprezentatív bemutatása is hallatlan mértékben gazdagíthatja a szakemberek, de főként az érdeklődő olvasó ismereteit.

II.

Összefoglalásaink *Molnár E.* magyar őstörténeti kutatásainak eredményét és módszerét hasznosítják. *Molnár E.* a finn-ugor és a magyar őstörténet kutatásába és tárgyalásába új ismeretanyagot vont be, módszertanilag kibővítette a kutatás medrét. Ugyanakkor joggal figyelmeztetünk a finn-ugor és magyar őshaza megoldatlan problémáira. Bizonyára figyelembe kell vennünk a finnugor

őshaza kérdésében kialakult újabb álláspontokat, valamint azt is, hogy az újabb szovjet kutatások a volgai finnség halász-vadász műveltségével szemben erőteljesen hangsúlyozzák az ugarság lovas-nomád kultúráját.

A VI—IX. századi magyar törzsek műveltségének összetevőit és forrásait illetően ki kell szélesítenünk kutatásainkat. A VIII—IX. században a Don és a Dnyeper között élt steppei népek műveltségére, gazdálkodására fényt derítő szovjet régészeti kutatások cáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltatottak a steppei nomád népek körében meghonosodott csoroszlyás-ekés földművelésre és kerti, egyebek között szőlőművelésre. Honfoglalásunk félnomád életmódját és gazdálkodását eddig néprajzi és történeti párhuzamok alapján képzeltük el. Most azonban a Don és Dnyeper menti 268 település anyaga alapján a félnomád állapot hiteles történeti képét ismerjük. Így megismertük, hogy a kérdéses életforma alapvető ismerve az állandó települések körüli ekés és kerti földművelésnek kapcsolata a steppei legeltető állattenyésztéssel. Az állatállományban az igényesebb szarvasmarha dominált.

Lebédia és Etelköz pontos földrajzi fekvésének meghatározásában megnyugtató eredményre nem jutottunk, az azonban bizonyos, hogy a magyarság a nagy átalakulás évszázadaiban a kérdéses területen tartózkodott. Így nyelvünknek azok a bolgár—török, alán és iráni jövevényszavai, amelyek a félig letelepült életmódra, továbbá ekés földművelő kultúránk kezdeteire vallanak, a régészeti leletekben is megerősítést nyertek. Ez természetesen távolról sem jelenti még a honfoglaló magyarság életformáját illető viták végét, de annak az álláspontnak a megalapozottsága, amelyik eddig is magáévá tette földművelésünk és fejlett állattenyésztésünk kelet-európai eredetét, cáfolhatatlan régészeti adatok birtokába jutott. Ebből természetesen nem a megnyugvás, hanem a további kutatások indokai következnek.

X. századi fémművességünk díszítő motívumainak iráni-kaukázusi jellege legalább is két irányba tereli az érdeklődést: ez a motívum-kincs vagy alán, vagy pedig horezmi közvetítéssel került a IX. századi magyarsághoz. Az első lehetőség mellett szól az, hogy az említett steppei ekés műveltség kialakításában az Észak-Kaukázusból elvándorló alánok döntő szerepet játszottak. Ezzel kapcsolatban mérlegelnünk kell annak a lehetőségét, hogy a bolgár—törökség csupán az eredetileg szarmata-alán földművelést közvetítette. A magyarság bolgár-török közvetítéssel ugyan, de voltaképp alán és iráni eredetű földművelést vett át. A második lehetőség javára szól a közismerten intenzív magyar-horezmi kapcsolat. Egy azonban kétségtelen: mind a két lehetséges megoldás esetén az eddiginél fokozottabban kell foglalkoznunk korai műveltségünk iráni-kaukázusi elemeivel, hiszen akár alán, akár horezmi közvetítéssel, az iráni-kaukázusi szellemi műveltség is eljutott a magyarsághoz. Így tehát korai szellemi műveltségünkben kimutatott finn-ugor és belső ázsiai hagyományokon túlmenően az iráni eredetű tényezőkkel is számot kell vetnünk.

X. századi társadalmunk rétegződöttségének jegyei kétségbevonhatatlannak. Éppen ezért a rétegződés természetét illetően fontolóra kell vennünk azoknak a kutatásoknak a megállapításait, amelyek a kelet-európai feudalizmus eredetével foglalkoznak. A társadalmi rétegződésnek egyes népeken belüli valamint különböző népek egymásközi viszonyát jellemző felülrétegződés jegyei kétségtelen korai feudális jellegűek.

Ebből a szempontból kell vizsgálat alá vennünk IX—X. századi társadalmi fejlődésünk ismert tényét. A nemzeti—törzsi viszonyok bomlásának vizsgálatában módszertanilag hasznát vehetjük Nyeuszihin és Lásuk (Voproszi Isztorii

1967. 3 és 4. sz.) vita-tanulmányainak elméleti megállapításait; minden jel arra mutat ugyanis, hogy Kelet-Európában az ősközösségi viszonyok széthullása elkerülhetetlenül korai feudális állapot kialakulását eredményezte.

A honfoglaláskori magyar társadalom tagoltságának szintjét és annak jelentőségét a további fejlemények szempontjából azonban csak úgy mérhetjük le, ha az egyetemes történeti összefüggések részeként vizsgáljuk. E vizsgálatainkat nem korlátozhatjuk a VIII—X. századi magyarság közvetlen környezetére. Ez már azért sem vezetne megbízható eredményekhez, mert Európa népei fejlődésében a kölesönös feltételezettség már a kérdéses korszakban világosan felismerhető.

Éppen ezért jelentőségének megfelelően kell foglalkozni a kelet- és nyugat-európai fejlődésnek már a középkor e korai századaiban nyilvánvaló különbségeivel. A magyarságnak a honfoglalás korára elért fejlődési szintje csak abban az esetben nyerhet meggyőző jellemzést, ha azt a szintet a kor általános állapotaival vetjük egybe. A hungarocentrikus szemlélet elleni küzdelemben e kor állapotainak egyetemestörténeti összefüggésekbe ágyazott bemutatása hálás lehetőség.

III.

A feudális magyar állam kialakulásával foglalkozó kutatásaink alapját a marxista államelmélet képezi. A magyar állam geneziséét illetően még sem beszélhetünk egységes felfogásról, bár a nézeteltérések a marxista szemléleten belüliek.

Történetírásunkban állami létünk kezdeteit illetően két magyarázattal találkozunk: az egyik azt vallja, hogy a feudális magyar állam szláv előzményekre épült, a másik szerint a X. századi magyar társadalom a saját fejlődése során kialakított szervezeti rendbe tagolta az itt talált vegyes avar-szláv lakosságot. A megoldás lehetőségét a X—XI. századi Kelet és Közép-Európa államalakulásainak összehasonlító vizsgálatában keressük. Azoknak az objektív összefüggéseknek a rendszerét kell vallatónra fognunk, amelyek megszabták a magyar társadalom fejlődésének irányát és politikai szervezetének jellegét.

A másodíknak említett magyarázat szerint a magyarságnak már Kelet-Európában létrehozott politikai szervezete ment át lényeges átalakuláson, és így teremtődtek meg feudális államunk alapjai. Ennek a következtetésnek mintegy illusztrálása érdekében a nomád és félnomád népek államainak analógiájához is szokás folyamodni. Ezzel szemben az elsőként említett magyarázat a IX. század végén elszenvedett katonai vereséget és a vándorlás ideje alatt a magyar törzsszövetség politikai rendszerének fellazulását hangsúlyozza, s emellett az analógiák mérvadó voltát is kétségbe vonja.

Az előzőekben kifejtettek segíthetnek e kétely eloszlatásában, hiszen nem analógiákról, hanem a honfoglalás előtti magyarság egész kelet-európai környezetének összefüggéseiből következő kölesönös feltételezettségről van szó, és távolról sem csak nomád analógiákról.

A 20-as évek végének és a 30-as évek elejének szovjet irodalmában Vladimir-cov B. Ja. volt az, aki a nomád népek feudalizmusának és államának kérdéseivel behatóan foglalkozott. E kutatásaiban alkalmazta először a marxista szemléletet. E szemlélet jegyében éppen az a tétel fogalmazódott meg, hogy a nomád népek történelmében létrejött feudalizmus és állam az egyetemes fejlődés sajátos megjelenése. Ezt az alapvető megállapítást a szovjet történetírás egésze ma is magáénak vallja. Amikor marxista történetírásunk ezeket az eredményeket átveszi, a polgári történettudománynak a nomád életforma és gazdálkodás specifikumait túlhajtó, abszolutizáló koncepcióját utasítja el, mert az utóbbi lényegében faji alapon nyugszik.

A szovjet történetírásnak dogmatizmussal terhelt korszakában kialakult egy olyan álláspont, amelyik Kelet-Európa VIII—IX. századi történelmének összefüggését félretéve túlértékelte a keleti szláv törzseknek és államuknak a jelentőségét, ugyanakkor pedig a steppei népek történelmének erősen negatív jelentőséget tulajdonított. Megjegyzendő, hogy ez az álláspont még virágzása idején sem uralkodott osztatlanul. Ami érthető is, mert annak gyakorlati alkalmazása reménytelenül összekuszálta a tényleges összefüggéseket. A dogmatikus torzítások ellen vívott elvi harc menetében a kelet-európai történelemnek ez a magyarázata elutasításban részesült. Ennek a megcáfolt felfogásnak kései felelevenítése hazai történetírásunkban nem hozna eredményt.

Még mindig felmerülhet azonban a megalapozott kétség, hogy a X. századi magyarság politikai szervezete számos nomád hagyománnyal rendelkezett, és az talán inkább az emberek katonai megszervezését és nem a területi-politikai szervezet kialakítását tette lehetővé. Holott az államiság alapvető ismerve a területi-politikai szervezet, a társadalmat alkotó emberek pedig ennek a szervezetnek az adalékai. Ennek az aggodalomnak a jogosságát bizonyos vonatkozásban el kellene ismernünk, ha nem tudnánk azt, hogy már a VIII—IX. században az Oszkol, a Donyec és a Don mentén létrejött várendszerek és a várak körüli települések, amelyek közül 268-at ismerünk, bizonyítják, hogy az ekés földművelés és a letelepedés kezdeteivel párhuzamosan létrejött a területi-politikai szervezet is. De még a tisztán nomád népek esetében is tudjuk, hogy a területi szervezet a legelők és a téli szállások megántulajdonán alapult még akkor is, ha ez a magántulajdon nagycsaládi vagy éppen nemzeti kollektív-tulajdon alakjában jelent meg. A terület és az ember a nomád népek esetében is elválaszthatatlan egységet képezett. A X. századi magyarság esetében pedig láttuk, hogy nem beszélhetünk csak nomád vagy pásztor társadalomról. Ennek ellenére mégis úgy tűnhet, hogy Kelet-Európában, ahol oly alacsony volt a népsűrűség, esetleg mégiscsak az emberek szervezeti összetartása állt az előtérben, a területi szervezés csak esetleges lehetett. Ez az érv azonban elveszti varázsát, ha a fejlettebb, nagyobb népsűrűségű nyugat-európai feudális államok kialakulására gondolunk: ezekben végső soron a területi elv mégiscsak a hierarchikusan tagolt társadalom alsó spec-trumában elhelyezkedő emberek szolgálatra, adózásra szorításában, a jog- és igazságszolgáltatás központosításában jelentkezett. Egyébként a nemzeti funkciók és intézmények átalakulása állami szervekké Nyugat-Európában is megfigyelt jelenség.

A szovjet medievisztika egyetemes történeti anyag alapján bizonyítja, hogy a korai középkor századaiban az úr—szolga viszonyok, a területi-politikai intézmények már nem vérségi, hanem többszörösen átalakult etnikai-nyelvi alapon szerveződött nemzeti-törzsi és törzsszövetségi, de még jobb híján vérségi hagyományok látszatát keltő keretek felhasználásával jöttek létre. Marxista történettudományunk konstruktív szellemére vet jó fényt az, amikor hazai fejlődésünk konkrét anyagán felismerte, kielemezte a korai feudális magyar állam kialakulásának ezt az egyetemes történeti jelentőségű útját.

A következőkben röviden foglalkoznunk kell a X. századi fejlődésünk szláv összetevőinek kérdésével. A különböző intenzitású magyar—szláv népi érintkezések a IX. századtól a XVI. századig mintegy hét évszázadot ölelnek fel, ennek során kétségtelen, hogy a magyar nyelv sok szláv műveltségi szóval gyarapodott, de az egyes műveltségi szócsoportok átvételének korát illetően még nincsenek véglegesnek tekinthető eredményeink. Az átvételeket tehát nem köthetjük a honfoglalást követő egyetlen évszázadhoz. Azt már láttuk, hogy ekés földmű-

velés kultúránkat nem eredeztethetjük szláv hatásból. A Zalavárról előkerült IX. századi szláv ekepapucs a Don és a Dnyeper közén ugyanabban a korban használt nehéz csoroszlyás ekékkel szemben egy fejletlenebb típust képvisel. A „csoroszlya” elnevezés nem általános a magyar nyelvterületen: Székelyföldön „hosszúvas”-nak nevezik, magának az ekevasnak pedig „Japosvas” a neve (Erdélyi Tudományos Füzetek, 207, 1947).

A nyelvészeti irodalomból történeti összefoglalásainkba is bekerült az az ötlet, amely szerint a X. század első felében a magyar lótenyésztés szláv, nevezetesen szlovák elemekkel gazdagodott. Holott még a nyelvészeti irodalomban sem tisztázódott az, hogy a feltételezett átadók szlovákok, vagy elszlávosodott avarok voltak-e. Amellett ugorkori lótenyésztési, lóval kapcsolatos szókincsünk még a kelet-európai steppén is alig gyarapodott bolgár-török jövevényszavakkal. Szláv jövevényszavaink eredetét illetően éppen a X. század eleje és a XI. század közepe közötti másfélévszázad okozza a legnagyobb nehézséget. Nem eléggé tisztázott ugyanis a szláv őslakosság közelebbi meghatározása. Eddigi ismereteink szerint nyugati és déli szláv nyelveket beszélő lakosságra kell gondolnunk, de a kérdéses másfélévszázad magyar—szláv nyelvi kapcsolatok intenzitását illetően jórészt feltételezésekre vagyunk utalva.

A VIII—IX. századi Magyarországon tehát valószínűleg a szlávok nyugati és déli csoportjai érintkeztek egymással. A két nagy csoporton belüli szláv nyelvek szétválása a IX. és a XI. század közötti időben fejeződött be. Részben ez az oka annak, hogy megnyugtató eredmények hiányában feltételezésekre vagyunk utalva. Másrészt vannak felesleges szláv kölcsönszavaink, mint pl. a kovács, az acél, a csoroszlya és a zabla.

Mivel a honfoglalás előtti Magyarországon beszélt szláv nyelvjárások sajátosságainak felderítése még nem tekinthető lezártnak, ezért a történeti és a régészeti adatok hasznosítása kerül előtérbe.

Egyebek között éppen ebből a szempontból figyelmet érdemel a már említett zalavári ásatás. Az eddigi feltárásokból kiderült, hogy a Dunántúl — az egykori Pannónia — déli szegletében uralkodó Pribina és Kocel területén a hatalmi jelvények frank-bajor eredetűek, amiből még nem következik azok viselőinek német származása. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a *Conversio* a hűbértulajdon emlegetésével nem túloz. E mellett a szlávokat térítő Cirill és Method ottani kulturális és térítő tevékenységére is vannak adatok. Már ebből is következik azoknak az összefüggéseknek a fontossága, amelyek a honfoglalás előtti Magyarországnak még viszonylag kis területén is érvényesültek.

Egy-két vármegyénk nevében feltűnő „grád” szót és megye szavunk szláv eredetét illetően az alábbi problémákkal kell számot vetnünk. Pribina-Kocel birtokán egyetlen „grád” a *Conversio* és az ásatásokból ismert Mosapure (Zalavár). Vármegye-rendszerünkre emlékeztető szláv várszervezetnek nem sikerült a nyomára akadni. Az egykori Morva Fejedelemség a X. századi Magyar Fejedelemségnek északnyugati határterülete és nem központja volt. A Varsóban tartott 1965. évi Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson elhangzott előadások ismételten figyelmeztettek a szláv „grád” szó sokféle jelentésére. Ez a szó a veszély esetén menedéket nyújtó nemzetségi földvárat, a politikai-területi szervezet központját és fejedelmi székhelyét, a városodás magját is jelenthette. Ebből a szempontból magyarázatra szorul, hogy a -grád végződésű megyenév olyan területen, ahol honfoglalás előtti szláv politikai szervezet létezett, nem bukkan fel, olyan területen ellenben előfordul, ahol ilyen szervezetnek a nyomát sem sikerült felfedezni. A „mega”—megye területi-politikai értelemben nem

eredeztethető szláv hatásból, mert a hangzásra hasonló szláv „meža”, „mežde” egyetlen szláv nyelvben sem adatolt területi-politikai szervezet jelentésben. Kizárólag birtokhatár jelentésben fordul elő. A több mint ötven vármegyéből álló középkori magyar megyeszervezet levezetése a feltételezett szláv politikai-területi rendszerből nem adatolható.

Ispán szavunk lehetséges szláv alakja a dél-lengyelországi fehér horvátoknál és a X. század közepe táján déli horvátoknál, továbbá Dobruzsza területén adatolt „sūbang” és „zsoupan” alakban. Tatischev, Karamzin, Marquart, Minorsky, Barthold és Tyihomirov egyéb szláv népek körében ismeretlennek tartották ezt a méltóságot. Ispán szavunk eredzetésekor vizsgálatra vár, hogy dél-lengyelországi fehér horvát vagy valamelyik délszláv nyelvet tekintsük-e közvetítőnek. A szlavisztikai irodalom pedig a „zsupán” szó bizonytalan jelentésére figyelmeztet.

Az „udvar” szavunk fejedelmi, királyi és általában hatalmi központ értelemben a X. századot megelőzően adatolhatóan csak keleti szláv területen fordul elő. Ugyanezt tapasztaljuk „vajda” szavunk „hadvezér”, „fejedelmi megbízásból területi kormányzó” értelemben való előfordulásával kapcsolatban is.

A mondottakból következik, hogy szláv eredetű állami kifejezéseink levezetése a helyi pannonszláv előzményekből nehézségekbe ütközik.

A megoldást váró problémák további említése helyett ismét a magyar államalakulás elméleti kérdéseire térünk vissza.

Pribina és Kocel hatalmának kiterjedése Dunántúl (Pannónia) egész területére nem adatolható, nem sikerült felderíteni a megye jellegű (grádok köré épült) pannonszláv politikai szervezet létezését sem, amely esetleg megye szervezetünk előzményét képezhetne volna. A feudális magyar állam pannonszláv előzményekre visszanyúló koncepciójának túlhatott kifejtése az Egyetemi Tankönyvben bukkan fel, ahol a „jobbágy” szó a szabad magyarok szláv szolgálóival kapcsolatban kerül először említésre. A X—XI. század vonatkozásában egyébként nem szerencsés a „jobbágy” szó szolgarendű paraszt értelemben használata, mert akkor még az előkelő fegyveres kíséretet illették ezzel a szóval. Marxista történetírásunk a magyar feudalizmus és állam szláv előzményeinek hangsúlyozásával eredeti szándékával ellentétes következtetésre jutott. — A IX—X. századi magyar társadalom tagoltságát adatok bizonyítják, az egyes rétegeket elválasztó törésvonal nem etnikai határok mentén húzódott, sőt a gazdasági differenciálódás még ennél is bonyolultabb volt, mert a X. századi magyar uralkodó rétegen belül legalább két csoport különböztethető meg: az arisztokrácia és a fegyveres kíséret kevésbé tehetőes csoportja.

A szolgarend eredetét illetően felmerül a kalandozások során behurcolt foglyok kérdése, csakhogy a behurcolt szolgák mennyiségére nézve nincsenek adataink. Azt viszont tudjuk, hogy a magyar könnyűlovasság hadviselés előnye a gyorsaság volt. Nehezen képzelhető el, hogy a nagy gyakorlatot igénylő steppei, lovaglás nem ismerő nyugati parasztokat nagy tömegben hurcolták be.

A magyar lovas haremódor fölénye a X. század első felében tette érezhetővé a lovasság hiányát pl. Németországban, ezért a szász uralkodóház a század második felében nagy erőfeszítéseket tett a hiány pótlására.

A X. századi magyar temetőken talált dirhemek túlnyomó többsége a kérdéses század első felében készült. Ebből arra következtethetünk, hogy a Szamanida Emirátus kereskedői látogatták a Magyar Fejedelemséget, feltehetően a tényleg behurcolt foglyokat a magyarok még a IX. századi szokásuknak megfelelően nekik adták el. Mivel keletre irányuló kalandozásokat nem tudunk

adatolni, kézenfekvő, hogy a X. századi dirhemek egyrészről, és a nyugatról behurcolt foglyok és zsákmány között másrészről összefüggés áll fenn. Következésképpen a letelepített hadifoglyok a X. században nem játszhattak számottevő szerepet a magyar társadalom rétegződésében. Már a VIII—IX. századi magyar társadalom ismerte az ember „árát”, s nem csak az eladott hadifoglyok viszonylatában. Az arab tudósításokból tudjuk, hogy a magyarok vagyonuk arányában kötöttek házasságot, és a menyasszony vételárában és a hozományban a pénz is szerepelt. Egyetemes történeti összefüggések bizonyítják, hogy ahol az embernek társadalmi helyzetétől függő értéke van, ott az úr—szolga viszony előrehaladott fokával kell számolni.

A szláv őslakosság fejlettségének színvonala a honfoglaló magyarokéval lehetett azonos. A 900 körüli bajor főpapi panaszlevél a templomronboló és a magyarok seregében harcoló szlávokról erre enged következtetni. A helyi szláv-ság potenciálisan kiszélesítette annak a korafeudális társadalmi átalakulásnak a lehetőségeit, amelynek útján a magyarság már a VIII—IX. században megindult. A X. századi magyar—szláv együttélés színezte a magyarságnak ekkor már régen komplex gazdasági tevékenységét.

A szláv őslakosságon kívül egyébként figyelembe kell venni az avarság maradványait is. Az avar—szláv együttélés gazdasági és társadalmi vonatkozásban mikroméretben a Kelet-Európából már jól ismert feltételeket reprodukálta.

A tetőfoglaló magyarság számára a vegyes avar—szláv őslakosság az etnikai érintkezés szempontjából csak annyiban jelentett újat, hogy nem az egymásmellett élés, hanem az őslakosság asszimilálása következett be. Ebből pedig feltétlen a honfoglaló magyarság számarányának az őslakosság lélekszámához viszonyított fölénye következik.

X. századi történelmünkben feltétlen új jelenség az, hogy a század közepén kulmináltak a megelőző három évszázad gazdasági és társadalmi változásainak következményei. Ezzel kapcsolatban marxista történetírásunk maradandó értéke annak tisztázása, hogy osztályrétegződésünk kezdetein nem a rabszolgatartó, hanem a korai feudális osztályviszonyok kialakulását eredményezték. Problematikus viszont az a feltevés, mely szerint az őslakos szláv elem feudális fejlődése tette volna lehetővé a rabszolgatartó társadalom fejlődési fokának elkerülését. Talán maga az „elkerülés” szóhasználat sem egészen szerencsés. A Voproszi Isztorii hasábjain kibontakozott véleményeseréből (V.I. 1967. 3—7) leszűrhető tapasztalatok figyelmeztetnek arra, hogy a nemzetségi-törzsi viszonyok felbomlása utáni első osztályformáció jellegét nem egyetlen, hanem a tényezők kategóriája szabta meg. A kelet-európai összefüggések kategóriája jelölte ki korai osztályképződésünk jellegét. Kelet-Európában a fejlődés kezdetén a szolgarendűség és a tényleges rabszolga-állapot közötti határvonal labilis, de nem meghatározhatatlan. Bizonytalan volt ez a határvonal, mert a szolgarendűek etnikai hovatarozásuktól függetlenül az uralkodó réteg rabszolga-kereskedelmének potenciális tartalékát képezték. Megvonható ez a határ, mert a szolgarend rabszolga-állapota mindenek előtt a rabszolgafelvevő területek exponenciához fűződő relációban realizálódott.

Nyeuszihin (K. I. 1967. 3.), Lásuk (V. I. 1967. 4.) és Barg-Szkázkin (V. I. 1967. 4.) tanulmányai azt boncolgatják, hogy a nemzetségi-törzsi szervezet felbomlása s az állam kialakulása nem azonos fogalmak, csupán logikai és nem közvetlen történeti egymásutániságot jelentenek. A közösségi viszonyok felbomlása és a feudális osztályviszonyok, valamint az állam kialakulása között még a fejlettebb nyugat-európai területeken is évszázadok teltek el, Kelet-Európában pedig meg-

ítélésünk szerint a fejlődés fáziseltolódásával, a társadalom tagolatlanabb szerkezetében jelentkező különbséggel kell számot vetni. De az átalakulás itt is válságokkal, súlyos ellentétekkel terhelt évszázadokat követelt. Ez az önmagában véve is súlyos áldozat is kevésnek bizonyult a történelmi haladás Molochjának oltárán, mert Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt ígéretes kezdeményezések tragikus pusztulása árán alakult a történelmi Európa tablója.

A mondottak egyenlő mértékben vonatkoznak a magyar és a honfoglalás előtti szláv fejlődésre.

A quedinburgi követjárás adatolja a Kelet-Európából hozott lehetőségek kimerülését a X. század második felében. A kiéleződött nemzetközi helyzet plasztikusan mutatja, hogy a magyar társadalomnak a X. század második felére kialakult tagoltsága, politikai szervezete nem felelt meg az új környezetbe illeszkedés követelményének. De a régi lehetőségek kimerülésének és újak teremtdésének bemutatása csak az egyetemes történelmi összefüggések feltárásával érhető el. E nélkül nem haladhatjuk meg a polgári történetírásnak a quedinburgi követjáráshoz fűzött koncepcióját. Nyilvánvaló, hogy az európai körképen belül különös figyelmet érdemel a X. századi Európa-térképen grafikusán ábrázolható vonal, amely a Fekete-tenger északi partjától hazánkat metszve Skandináviáig húzódik. Ennek mentén olyan sorsdöntő jelenségek csoportosulnak, mint a Kazár Kaganátus összeomlása, a Kijevi Oroszország lenyűgöző expanziója, a cseh és a lengyel korafeudális állam kialakulása. Ez a háttér a 973. évi követjárás mögött. De talán több is háttérnél.

A cseh és a lengyel állam néhány évtizeddel megelőzte a magyar állam kialakulását. A hangsúly nem is annyira a néhány évtizedes különbségre esik, hiszen hazai fejlődésünkben megállapíthatatlan folyamatról van szó. Ellenben az Árpád-dinasztiának a lengyel fejedelmi házhoz, valamint a cseh egyházhoz fűződő kapcsolatai történetileg körvonalazzák állami és egyházi életünk szláv eredetű jövevényszavai egy részének lehetséges forrását. Nem arról van tehát szó, hogy a korafeudális magyar állam cseh vagy lengyel mintát követve jött volna létre. Ezt még akkor sem gondolhatjuk, ha a létrejött magyar államnak a lengyel állami szervezettel rokon vonásai szembetűnőek. De ezek a rokonvonások inkább a közös kelet-európai miliő, az államalapításhoz vezető út hasonló jellegéből következnek. Ellenben a Magyarországra kerülő lengyel fegyveres kíséret, a cseh származású papság a maga nyelvén nevezte a magyar intézményeket. Az eredeti magyar kifejezések annyi más szavunkhoz hasonlóan kikoptak nyelvünkől. Nyelvünk a X—XI. század folyamán sokat változott. A csatlakozott kabarság, tudjuk, hogy saját nyelve mellett magyarul is beszélt.

Grot Ja. K., a múlt század jeles orosz történésze Szt. István intelmeiben a soknyelvű ország előnyeit emlegető részlet elemzésekor azt a véleményét kockáztatta meg, hogy a korafeudális Magyarországon különböző nyelvek egyenlő jogokat élveztek.

IV.

a) A parasztság nem csupán az egyik társadalmi osztály a feudalizmus rendszerében, hanem annak alapvető osztálya. Gazdasági rétegződése, függőségi állapotából eredő különböző csoportjai, kizsákmányolásának módjai, ellene vívott harca, gazdálkodásának feltételei, településeinek rendszere, történelmi földrajzi elhelyezkedése az ország területén, azaz röviden: feudalizmus alatti élete konstans és változó körülményeinek, feltételeinek számbavétele a marxista medievisztika legfontosabb feladata. A feudális parasztság geneziséét illetően

összefoglaló műveink értékes anyagot, de összképet nem nyújtó mozaikrészleteket adnak a korai magyar parasztságról. Az összkép felvázolásakor a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulására irányítják az érdeklődő figyelmét. Marxista történetírásunknak ebből a vitathatatlan érdeméből következik tudomány-történetileg mentegethető fogyatéksága is. Az „úr nélkül nincs föld” tételnek bizonyítása hazai fejlődésünkben olyan optikának bizonyult, amelyiknek segítségével nem sikeült feudális fejlődésünknek valamennyi alapvető vonását torzításmentesen visszaadni. Csak a XIII. század második felének paraszti életéről olvashatunk, igaz szűkszavú, de lényegyet talán mégis megragadó jellemzést. A parasztság történetéről *Székely Gy.* szerkesztésében megjelenő tanulmánykötet jóvoltából csak a XIV. század vonatkozásában beszélhetünk, de még az ott közölt valamennyi fontos eredmény összefoglalása sem került maradéktalanul hasznosításra. Igaz, mentségünkül szolgál meglévő összefoglalásaink korlátozott terjedelme.

A feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását vizsgáló irodalom eredményeinek megbecslése és az ilyen irányú kutatások kívánatos folytatása mellett munkálatainkat ki kell terjesztenünk parasztságunk korai történetének átfogó kutatására és eddigénél részletesebb megírására. A feudalizmus gazdaságtársadalmi rendszerének felderítésében elért újabb marxista eredmények (Porsnyev, Barg, Szkázkin) bizonyítják, hogy különösen a korai feudális állapotok közepette a paraszti gazdaság jellegének, teherbíróképességének és a szolgáltatási rendszerhez (állam, magán- és egyházi földesúr) kapcsolódásának körülményei sokfélék és bonyolultak. Ezek ismeretének hiányában a feudális földtulajdon monopóliuma tézis absztrakttá válik, a feudális paraszt—úr ellentét dialektikus egységének konkrét elemzése hiányában pedig a feudalizmusról alkotott kép hiányos. Parasztságunk történetének kutatása főként a feudalizmus későbbi századainak vonatkozásában jó hagyományokat és jelentős marxista eredményeket tud felmutatni. Korai feudális parasztságunk történetének feldolgozása annál is inkább halaszthatatlan feladatunk, mert eddigi kutatásainknak az egyházi, világi és a királyi birtokok közötti viszony, fejlettségi színvonal kérdésében elfoglalt álláspontja nem minden részletében meggyőző. Eddigi eredményeink az egyházi birtokok, az azokon élő népek gazdálkodási és szolgáltatási rendszerének, a világi birtokhoz mérten fejlettebb állapotára következtetnek. Arra a joggal felmerülő kérdésre azonban, hogy vajon az egyházi birtokokon tapasztalt magasabb szintű gazdálkodás az egyház szervező tevékenysége, avagy pedig hazai termelő erőink általánosnak tekinthető szintjéből következik-e, — az olvasó nem kap választ. Az egyházi birtoknak a világinál intenzívebb, gyorsabb, az egész ország területét átfogó szerveződése elvi-módszertani szinten azt a következtetést engedi meg, hogy hazai feudalizmusunk genezisében és korai rendszerében az egyház tevékenysége játszotta a döntő szerepet. Az egyház kizsákmányoló tevékenységének meggyőző bemutatása és éles bírálata mit sem változtat azon, hogy a koncepcióban marxista módszertani külsőben, de lényegét tekintve történetírásunknak polgári korszakából átkerült felfogásával találkozunk. A koncepció tisztázatlanság, kétértelműség komoly veszély forrása; korai királyságunk idején a magyar egyházi hierarchiában nagy szerepet játszottak a nyugati jövevény papok, követezképp a magyarországinál kétségkívül fejlettebb területekről ideérkező egyháziak. Az utóbbiak a polgári történettudomány álláspontja szerint „taníttatták” a népet a fejlettebb gazdálkodásra, és a fejlettebb társadalmi viszonyok meghonosításában vezető szerepet játszottak. A feudalizmus magasabbrendűsége a nemzetségi-törzsi állapotokhoz viszonyítva kétségtelen, mint ahogy

az sem vitás, hogy a magyar egyházi szervezetbe befogadott jövevények valóban hasznos ismereteket is terjesztettek. Ennek vizsgálata egyébként a feudalizmus genezisének vizsgálatához képest alárendelt jelentőségű. Feudális fejlődésünknek korai szakaszát illetően minden jel szerint abból kell kiindulnunk, hogy az egyházi birtokokon tapasztalt fejlett állapotok a XI—XIII. századi Magyarország termelő erőinek fejlettségi szintjéből következtek, hiszen az egyházi birtokok királyi adományokból alakultak. Az adományozást megelőzően már létrejött termelési feltételek kerültek egyházi kézbe.

A XIV. századi feudális társadalom országos jelentőségű problémája a zselléresedés. A zselléresedést a jobbágytelek aprózódásának, a pénz—áru viszonyok fejlődésének és a paraszti gazdaságot összeroppanással fenyegető földesúri és állami terhek fokozódásának eredményeként tartjuk számon. Ennek az álláspontnak a módszertani gyengesége abban ütökzik ki, hogy a parasztságot nem a történelmi folyamat szereplőjének, hanem objektumának tünteti fel. Az elszegényedett parasztság a zsellérségnek minden bizonnyal egyik forrása volt. De emellett a zsellérkedés okainak feltárásakor figyelembe kellene venni a terhek elleni védekezés mozzanatát is, az egész telek vállalásával összefüggő szolgáltatások megkerülése a paraszti ellenállás, az aktív tevékenység egy sajátos jelentkezését is fedheti.

Az eddigi kutatások is felderítették, hogy több ok együtthatója idézte elő a zselléresedést, de keveset tudunk arról, hogy vajon a jobbágyi függőség lazításának ez a sajátos módja mennyiben befolyásolta a feudális rendszer egészének a sorsát. A mezővárosi fejlődés jelentőségét ebből a szempontból ismerjük, de azt kevésbé értékeltük még, hogy a paraszti sors változó tényezőinek együtthatója mennyiben készítette, illetve nem készítette elő azokat a konzekvenciákat, amelyek megdöbbentő drámai erővel 1514 után léptek a porondra. Talán a túlzás veszélye nélkül gondolunk arra, hogy a jobbágyi függőség lazításának különböző útjait számbavéve közelebb kerülünk feudális fejlődésünk kulcskérdéséhez, a feudális viszonyok konzerválódásának okaihoz. Ha ugyanis kiderülne az, hogy az időleges lazítások lényegében nem befolyásolták a paraszti osztály *egészének* kollektív függőségét a feudális uralkodó osztálytól nem okoztak helyrehozhatatlan repedéseket a feudalizmus rendszerében, akkor a XVI. század első negyedétől számított súlyos fordulat érthetővé válik.

b) A feudális uralkodó osztály két főcsoportjának, a világi és egyházi uraknak, továbbá azok egyes rétegeinek története a leginkább kidolgozott téma.

Az uralkodó osztály mozgalmának két nagy periódusa a XIII. század első negyede és a XIV. század közepe. Az első szakasz tartalmát a serviensek küzdelme, a másodikikét a rendi szerveződés kezdetei képezik. A két periódus közti több mint száz esztendő a változó intenzitású főúri csoportok (ligák) telítették feszültséggel. A kidolgozott nagyvonalú elméleti általánosítások birtokában nagyobb biztonsággal folyhat a még felderítetlen részletek vagy nyitott kérdések tisztázása.

Mindenek előtt a serviens mozgalom (XIII. század első negyedétől a század végéig) szorul pontosabb értékelésre, szoros összefüggésben a királyi megyék nemesi megyékké alakulásával. Az Aranybulla-mozgalmak marxista értékelése rámutat arra, hogy azok társadalmi tartalma és célja nem azonos a korabeli nyugat-európai charta mozgalmakkal. A negatív előjelű következtetés azonban természeténél fogva nem jelölheti ki a hazai bulla-mozgalmak helyét az azonos korú európai küzdelmek sorában. De nem eléggé világos a XIII. századi magyar

serviens-mozgalmak közjogi, társadalmi és politikai viszonya a XIV. századi, már a születő rendiség szellemében keletkezett nemesi mozgalmakhoz sem.

A királyi megyerendszer XII. század végétől észlelt felbomlása és a nemesi megye kialakulásának első jele (1232) bizonyítja az uralkodó osztályon belüli küzdelmeknek a kormányzati funkciókra, módszerekre gyakorolt hatását, de a megyék eladományozása (III. Béla, II. Endre, IV. Béla) kifejezés tartalma nem eléggé tisztázott. Az világos, hogy a serviens birtokok nemesi birtokká szerveződése megváltoztatta a megyén belüli erőviszonyokat, s különösen ez irányban hatott a világi és egyházi nagybirtok hatalmának növekedése, a familiáris viszony terjedése. De az egész megye eladományozása konkrétan csak III. Béla korában és akkor is csak egyetlen megye esetében kerül említésre. A főispáni méltóság főúri birtoklása a familiaritás eredményeként kialakult osztályonbelüli függőségi viszony nem törte meg a középnemesi birtokot, legalább is a XIV—XV. századi események erre engednek következtetni.

A királyi megyék adományozásának magyarázata azt a következtetést is megengedi, hogy a megyék területén fekvő királyi birtokoknak magánkézre engedéséről van szó, s nem a megyének mint politikai-kormányzati egységnek földesúri tulajdonba, vagy birtoklásba kerülésére kell gondolni. Az értelmezhetőség határvonala mindenesetre labilis, mert a megyei vezető méltóságok és királyi birtoktestek eladományozásának a jelek szerint két, esetenként egymást fedő, de azért mégis különböző fogalmának magyarázata egybemosódik.

E probléma elvi tisztázásának hiánya különösen a királyi (központi) hatalom gyengülésével fellángoló bárói liga, illetve csoportharcok túlhevült atmoszférájának jellemzésekor érezhető, hiszen a területi részuralom anarchikus állapota ellenére a megye politikai-adminisztratív szervezete a magyar történelem legszilárdabb képződményének bizonyult. Minden jel szerint a királyi hatalom egyrésztől, a főúri-nemesi csoportosulások másrésztől, politikai és szervezeti küzdelmeinek gondos kidolgozása sem tárta még fel a megyeszervezet vitalitásának okait. Mindenekelőtt hiányzik az antagonisztikus ellentétpárookra hasadt (parasztság és nemesség) megyeszervezet gazdasági-társadalmi mechanizmusának bemutatása, másrészt pedig a familiaritás (hazai hűbériség) jellegének elmélyült vizsgálata. Az utóbbival kapcsolatban nyújtott jellemzés: azaz, hogy a familiaritás a nyugati hűbéresség hazai „esőkevényes” jelentkezése, nem elégíti ki az igényeket, mert az egyetemes történeti párhuzamoknak rövid utalásszerű említése a beavatottak számára még esetleg mond valamit, de a tájékoztatást váró olvasó a rövid utalásokból nem sokat ért. Amellett talán a beavatottak számára sem feltétlen meggyőző a „esőkevényes” szó használata. Az kétségtelen, hogy feudális-kori állapotaink a fejlettebb országokhoz viszonyítva időbeli és fejlődésbeli fáziseltolódással jöttek létre. Ennek következményei ismertek, de nem feltétlen bizonyos az, hogy a fáziseltolódás „esőkevényes” következményét kell látunk a familiaritás sajátos szervezetében. A marxista egyetemes történeti szemlélet érvényesítése és elmélyítése adhat csak meggyőző mércét a familiaritás egyetemes összefüggésekbe helyezéséhez. A rendkívül értékes törekvésektől eltekintve a XI—XV. század történetét illetően szinte kizárólag a politika-történet terén találkozunk egyetemes történeti szemlélettel, de ott is inkább a diplomáciai és katonai küzdelmeket illetően. Holott éppen a familiaritás problémájának még történetírásunknak polgári korszakában keletkezett (*Mályusz E.*, Mátyás király Emlékkönyv I.) vizsgálata bizonyítja az egyetemes-történeti látásmód termékenységet a társadalmi folyamatok vizsgálatában. Ma már persze jól látjuk e polgári

felfogás gyengéit, de a magyar történelem hungarocentrikus gátját átszakítani igyekvő törekvésként e kísérlet nem kerülheti el figyelmünket.

c) Feudáliskori városfejlődésünk vizsgálata marxista történetírásunk szűk keresztmetszete. Ugyanakkor érdekes, hogy e szűk keresztmetszet jegyében figyelhető meg leginkább az egyetemes történeti összefüggések figyelembevételére irányuló törekvés. Ez érthető is, hiszen középkori városaink történetében tapintható ki leginkább a fáziseltolódás problémája. A kezdeti áru—pénz viszonyok kései jelentkezésének okait feszegetve a városodás kezdeteit és fejlődését illetően ez az egyetemes-történeti érdeklődés különböző területek felé fordul. Az olasz és a méltán erős német irányú érdeklődés mellett az utóbbi években a cseh és főként a lengyel városok történetére irányul a figyelem. Közép- és részben Kelet-Európában a helyi fejlődés eredményeinek, az oppidumoknak és a földesúri függőség alól szabadságot nyert, többségükben német irányítású városok kialakulásának, fejlődésének kutatása elvi jelentőségű, de Lengyelországban érzelmi momentumokkal terhelt.

Összefoglalásaink a városodás formális jogi kritériumát a maga jelentőségének megfelelően tárják az olvasó elé, és a városi fejlődést a feudális társadalom egész rendszerét átfogó objektív szükségszerűségből vezetik le, bár parasztság-történetünk még meg nem írt fejezeteinek hiánya e téren is érezteti hatását.

Bizonyára a város (ipari) és parasztság (mezőgazdaság) hiányosan dokumentált gazdasági kapcsolatából született az a következtetés, hogy nálunk a város az alacsony mezőgazdasági és a magas ipari árak miatt a piaci kapcsolatok kizárólagos haszonélvezője volt. Elvi-módszertani szinten ez a probléma ma úgy jelentkezik, hogy a szovjet medievisztika (Barg, Porsnyev és Szkázkin) megfigyelése szerint Nyugat-Európában az egyaránt mesterségesen magas szinten tartott mezőgazdasági és ipari árak kizárólagos haszonélvezője a feudális uralkodó osztály volt. A nálunk kialakult helyzet tehát bővebb magyarázatra szorul.

Lehetséges, hogy ez a helyzet nálunk a külföldi kereskedőtöke magyarországi tevékenységével a hazai agrár piacnak a fejlettebb nyugati ipartól igen korán kialakult függőségével magyarázható. A válasz feudális társadalmi szerkezetünk egészének problémáira is fényt vethet.

Az észak-magyarországi bányavárosok nemesfém termeléséből vert jó pénznek XIV—XV. századi elterjedése és tekintélye az európai pénzpiacon gazdasági fejlődésünk erénye és fogyatékosága: a két véglet indoklását csak nagyon elvétve találjuk. Bizonyos, hogy az ipari termelés viszonylagos fejletlensége miatt az ország nagy behozatalra szorult, de e behozatal hozzávetőleges volumenére és nomenklatúrájára nézve az érdeklődő nem nyer kielégítő választ. A magyar aranypénz, sőt rudarany külföldre áramlása alapvető szükségleteket kielégítő tömegfogyasztási cikkek hazai gyártásának hiányát sejteti, de ezt a sejtést szintetizáló műveink sem meg nem erősítik, sem meg nem cáfolják. Városi céhes iparunk ágazatainak számszerű összevetése a csehországi állapotokkal azért nem alkalmas a sejtéseken túli véleményalkotásra, mert a szűkszavú utalások birtokában az olvasó nem tud tájékozódni a hazai és a külföldi városfejlődés közötti színvonal-különbségben.

A városi önkormányzati szervek birtoklásáért vívott, drámai részletekben bővelkedő harc szociális összetevői pontosabb elemzést igényelnek. E harc társadalmi jellegének hangsúlyozása után végül is kiderül, hogy a zömében német patrícius réteg ellen a magyar, Észak-Magyarországon magyar és szlovák nemzetiségű polgárok vívták harcukat, mert az ún. külső tanácsok összetételének említésekor forrásokra hivatkozva a két nemzetiséghez tartozó polgárok harcának

eredményei kerülnek felszínre. Hiányzik viszont a városi önkormányzati jogokért harcoló magyar és szlovák polgárság szociális összetételének elemzése.

Végezetül említjük a XIV. századi intenzív városfejlődésnek a XV. század második felében bekövetkezett megtorpanását, sőt visszaesést, illetve e megtorpanást és visszaesést tagadó álláspontot. A Mátyás-kori megtorpanást és visszaesést vitató álláspont Mátyás várospártoló törekvését állítja érvei élére. Nagyon is lehetséges viszont, hogy városfejlődésünket a hazai feudális struktúra mélyén meghúzódó objektív tényezők hervasztották el a XV. század második felében. Röviden olyan okok, amelyek csak részben eredeztethetők egyes uralkodók szándékából. A XV. századi városfejlődésünk megtorpanását hangoztató nézet ezeket az objektív okokat feszegeti, de csak további elmélyült kutatások válaszolhatják meg a magyar feudális várostörténet nyitott kérdéseit.

A barbár szervezetű magyar társadalom a XIV—XV. század folyamán fejlődésében elérte azt a fokot, amelynek állapotai, ideértve a kiváltságosok műveltségi színvonalát, vagy talán művelődési igényét, külső jegyeiben elérte a nálánál szerencsésebb körülmények közepette fejlődő nyugat-európai országok fejlettségének szintjét.

A késve induló magyar középkor tiszteletre méltó eredményeket ért el, csakhogy a felgyorsult fejlődés okainak beható elemzése marxista történettudományunk adóssága. Ennek az adósságnak a részbeni törlesztése még a polgári történettudomány feladata lett volna, s ha Magyarországon a polgári pozitívizmusnak és egyetemes történetírásnak erős irányzata alakulhatott volna ki, akkor ma a marxista történetírásunkra az adósság törlesztésében lényegesen kisebb terhek hárulnának. A „mi lehetett volna, ha. . .” nem történetírói téma. A történettudomány érdeklődési köre mindenek előtt „a volt és a van” kategóriára terjed ki. Éppen ezért kettőzött energiával kell munkálkodnunk népünk reális történet szemléletének kialakítása érdekében, s ennek fontos elemét képezi középkori fejlődésünk eredményeinek reális bemutatása.

A XIV—XV. századra elért kétségtelenül jelentős színvonal ellenére társadalmi szervezetünk, állami intézményeink tagolatlanabbak voltak, mint a nyugat-európai országokban ugyanebben a korban. De egyszerűségeik fejlettebbek mint a tőlünk keletre fekvő országokban. Ez az összehasonlítás szükségképpen durva és felületes, de éppen a kívánatos mélységű marxista felmérések hiányának következményét érezzük, amikor leegyszerűsített általánosítások szükségmegoldáshoz folyamodtunk.

A XVI. század számvetésre kényszerítette a magyar társadalmat. E számvetés mérlegét történetírásunk csak alapos mélyreható tájékozódás eszközével vonhatja meg. A XVI. század eseményeinek veszélyes hullámverését látjuk és érezzük. A szelek tépte felszíni hullámok háborgását látjuk, de a magyar történelem korszakait egybefűző mélytengeri áramlások irányát és azok csatlakozását az egyetemes történeti áramlatokkal kell felmérnünk ahhoz, hogy fejlődésünk tényleges eredményeit és szervi gyengeségeit konstatálhassuk.

V.

Marxista történetírásunk a gazdaság- és társadalomtörténet primátusának hangoztatása mellett az előbbi kettőnek és a politika történetének elválaszthatatlan egységét érvényesíti. Jelentős figyelmet szentel a magyar nacionalista történetírói irányzatok teremtette birodalmi koncepció bírálatának. Ez a bírálat az esetek többségében meggyőző, és annak elmélyítése a történelmi realitások fokozottabb figyelembevételével indokolt.

I. László horvátországi hadjáratának és Horvátországnak a magyar királysághoz csatolása, illetve a létrejött államközösségnek negatív értékelését kezdi felváltani sokszempontú és mérlegelő elvi állásfoglalás.

Ezt az elvi értékelést kell konkrét tartalommal feltölteni, éspedig a horvát fejlődés és események pontos, marxista elemzése alapján. A magyar-horvát államközösség tartós történeti képződmény volt, méltó tehát, hogy Horvátország állapotairól az érdeklődő felvilágosítást kapjon.

A magyar királyok I. Lászlóval kezdődő halicsi hadjáratainak értékelését is sokoldalú elemzés, mérlegelés kezdi jellemezni. A halicsi hadjáratoknak magyar és orosz részről egyaránt dinasztikus érdekektől átfonódott jellege került előtérbe. Ennek az elvileg helyes álláspontnak a birtokában a kutatást ki kell terjeszteni annak a ténynek a bemutatására, hogy Halics azért volt az egyik legerősebb orosz fejedelemség, mert a pszkovi—novgorodi föld közvetítésével bensőséges dinasztikus szálak fűzték az orosz földek központosításában a XI. század végétől egyre nagyobb szerepet játszó vladimir-szuzdáli fejedelemséghez. Anélkül, hogy a makacsul ismétlődő Halics-ellenes hadjáratok agresszív jellegét elhomályosítanánk, ezeket mégis árnyalatokban kell bemutatni, fokozottabb figyelmet érdemelnek egyrészt a magyar—keleti-szláv kulturális kapcsolatok adatolható, de a jelenkori magyar olvasó számára ismeretlen tényei, másrészt a magyar beavatkozás közjogi következményei a kijevi fejedelmi nemzetség beharcait illetően (Pauler Gy. ismerte ezeket a tényeket). Külön problémaként elemző vizsgálatra szorul a pápaságnak pravoszláv-ellenes törekvése és a magyar királyság halicsi politikája közötti összefüggés általában, de különösen III. Béla korában. A probléma általános aspektusát illetően összefoglalásainkban egyes szovjet kollégáink nem eléggé körültekintő következtetéseinek hatása érezhető. Gyakran ugyanis nemcsak a konkrétan kimutatható esetekben, hanem általában közvetlen összefüggést láttak illetve kerestek a pápai curia politikája és az orosz fejedelemségeket ért valamennyi külső támadás között. Jelenleg azonban a szovjet történészek módosították álláspontjukat, és differenciáltabban kezelik a római egyház központjának és a nem pravoszláv államok politikája közötti összefüggések kérdését. Tárgyilag nem igazolható a történetírásunkban felbukkanó Halics jelentőségét illető álláspont. Ugyanis a fejedelmi viszályokban elmerülő Kijev helyett nem Halics, hanem a távoli Vladimir-Szuzdal vált a XII. század második felétől az új hatalmi központtá. Jeleztük, hogy Halics éppen e távoli észak-keleti területtel fennálló kapcsolatainak köszönhetően sokat.

Bár nem a vallási meggyőződés, hanem hatalmi érdekek határozták meg III. Béla politikáját, mégis neveltetésének, fiatalságának konkrét történeti és eszmei feltételei nem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen a pravoszláv egyház központjában nevelkedett, aligha valószínű, hogy éppen ő lett volna a pápai udvar egyházi érdekeinek legharcosabb exponense a pravoszláv halicsi föld vonatkozásában.

III. Béla korának politikai jellemzése egyébként sem meggyőző. A polgári történetírás birodalmi koncepciójának elmélyültebb marxista bírálatát hiányoljuk. E koncepció átfogó bírálatának egyetlen lehetséges eszközeül a III. Béla uralkodása alatt kialakult állapotok mélyreható vizsgálata szolgálhat. Eddig ugyanis a III. Béla éveiben megfigyelt nyugalmi állapot a kormányzatban részeseül két úri csoport viszonylagos erőegyensúlyával lett magyarázatot, sőt a világi csoport hatalmának viszonylagos növekedéséről számolnak be a kutatások. Itt kerül említésre először és utoljára az egyetlen vármegye (Modrus) eladományozása. Bizonyos, hogy az uralkodó osztályon belüli csoportok átmeneti erőegyensúlya nagymértékben előmozdította a kormányzati intézmények differen-

ciálódásának kezdetét, a törvény és jogszolgáltatás kulturális színvonalának emelkedését. Már önmagunkban véve a tények is kijelölik III. Béla és uralkodásának rangos helyét középkori történelmünkben, azt azonban mégsem gondolhatjuk, hogy az uralkodó osztály *önmaga* irányításának, kormányzásának érdekében tökéletesítette uralmi gépezetét. Többek között Jánin és Székzin akadémikusok éles logikával tárták fel a feudális társadalom egészének, mindenek előtt annak alapvető osztályának, de valamennyi részének az összmozgása és a kormányzati funkciók tökéletesedése, szakosodása közötti tárgyi összefüggéseket. Történetírásunk viszont megakad ennek az alapvető problémának negatív előjelű említésén. amennyiben a III. Bélának tulajdonított jövedelmi kimutatás hitelességét veszi bírálat alá. Mindebből azonban éppenséggel nem következik annak a tételnek a bizonyítása, hogy III. Béla korára feudális fejlődésünk már levetkezte kezdetleges vonásait. A sokoldalú bizonyító eljárás helyébe az az állítás lép, hogy milyen nem volt a XII. század végi magyar társadalom. Holott a kormányzati funkciók tökéletesedése, egyetemi képesítéssel rendelkező értelmiségek megjelenése azt a gyanút kelti, hogy a kormányzottak sem álltak már a XII. században előző századbeli őseik színvonalán. A polgári koncepciók bírálatát nem lehet a polgári tudomány által kizárólagosnak tartott tények, jelenségek többkevesebb sikerrel végrehajtott átrendezése árán elvégezni, különösen nem lehet sikeres ez a bírálat akkor, ha az alapvető osztálymozgások sokoldalú, igényes feltárása még sok feladatot ró ránk.

IV. Ince pápa és IX. Lajos kapcsolat-keresése a Mongol Birodalom uralkodójával (1425—47-ben Plano Carpini Johannes és 1252—53-ban Rubruki Willelmus) tény. Ellenben e kapcsolat-kereséshez fűzött következtetés, hogy a pápai udvar, akár a tatárok segítségével óhajtotta uralmát kiterjeszteni a pravoszláv oroszokra, s ehhez a francia király küldötte is segítséget nyújtott, revízióra szorul. A tatárok erejéről viszonylag jól tájékozott IV. Béla diplomáciai lépésének sikertelenségéért a felösség minden bizonnyal a pápai udvart is terheli. A két nyugati szerzetes utazó személye, megkapó műveltségük ellenére sem volt alkalmas nagytávlatú diplomáciai tervek megvalósítására. A Mongol Birodalom belső viszonyainak hiányos ismeretére vezethető vissza az ellentétes következtetés. A mongol kánok és hadvezérek nem a pápa és a francia király szándékától tették függővé további lépéseik, terveik célját és az annak eléréséhez szükséges eszközök megválasztását. A XIII. század közepének mongol politikai és diplomáciai módszeréről tudni kell, hogy az a kínai, a közép-ázsiai muzulmán és részben a kaukázusi keresztény területek diplomáciai szokásainak ismeretében csiszolódott. A tatár hadviselés ismert brutalitásából nem következtethető a kifinomult diplomáciai és politikai manőverezések, legkevésbé az okosság hiányára (Rassid ed-Din, Ata Malik Juvaini, orosz forrásanyag). A mongolok nem előkelő hatalmak politikai követeinek kijáró pompával fogadták a két gyámoltalan utazót, nem a követeknek kijáró ellátmányában részesültek a posta (urton) útvonalon haladtuk idején, egyik kántól sem kaptak tamgát.

Egyébként a Plano Carpini Johannes által átadott, de jelenlétében a tatárok által el sem olvasott levélből világosan kiderül, hogy az egyébként súlyos helyzetben levő pápa a keresztények kíméletére intette a tatár uralkodót.

A fentivel szemben mértéktartóbb az az álláspont, amelyik meg sem említi a Plano Carpini Johannes és Rubruki Willelmus mongol utazásához fűzött feltételezéseket. Kívánatos viszont, hogy a két utazó útijelentésének értékére az olvasó figyelmét felhívjuk, és közléseik lényegét egyéb források bevonásával hasznosítsuk.

Ami az orosz fejedelmi nemzetség különböző ágainak és az Arany Horda urainak viszonya elemzését illeti, kiütközik járatlanságunk az orosz történelemben. Megjegyzendő azonban, hogy a múlt század neves orosz történésének, Szolovjovnak a műve kitűnő index-kötettel francia fordításban is az érdeklődő rendelkezésére áll. Szolovjov lelkiismeretes gondnal rendezett adataira támaszkodva eddig is árnyaltabban lehetett volna jellemezni az orosz fejedelmek és az Arany Horda viszonyát. Roppant nehéz feltételek közepette Danyii halicsi fejedelmen kívül is voltak orosz fejedelmek, akik hatalmi érdekeiket tartva szem előtt, a lavírozás politikáját folytatták.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az imént említett tények elvitörténeti jelentőségűek, hiszen világtörténeti szintű események összképének felvázolásakor a tényleges erőviszonyok számbavétele már nem csupán kronológiai-lag körülhatárolt fejleménysorozat megértéséhez adja meg a kulcsot.

A XIV. század közepe és Mohács közti csaknem két évszázad elemzésében az érdekelt olvasó szemszögéből nézve nagyon megszorított szelekcióval is jócskán akad ellentmondásos értékelés, megoldatlan probléma.

Érthető, hogy külpolitikai síkon az egyre növekvő török veszély és az annak elhárítását célzó intézkedések sokoldalú értékelésének igénye hatja át történetírásunkat.

A balkáni török terjeszkedés főbb állomásainak számbavételével I. Lajos uralkodásának jellemzésekor találkozunk, szoros összefüggésben ezen évek magyar külpolitikájának mértéktelenül szigorú elítélésével azért, mert ez a magyar politika nem a török elleni balkáni összefogást szolgálta, hanem ellenkezőleg, déli brutális terjeszkedési kísérleteivel akadályozta azt. A részbeni felelősség jogos hangoztatását a körülmények sokoldalú elemzése támaszthatja alá. A magyar birodalom polgári koncepciójának bírálata azonban nem kapcsolódik össze a konkrét körülmények feltárásának igényével. Fel sem merül az, hogy az 1356 Gallipoli, és 1453 Konstantinápoly eleste között eltelt évszázadban mi történt a Balkánon, mit tett Bizánc, az ortodox egyház központja a Balkán népeinek törökellenes összefogásának érdekében. Meggyőződésünk ellenére hivatkozunk vallási motívumra, hiszen jól tudjuk, hogy a politikában másfajta érdekek dominálnak. De ha I. Lajos egyébként számszerűen eltúlzott bulgáriai keresztelő tevékenységét elítéljük, akkor az ortodox Bizánc hihetetlenül könnyelmű politikájának legalább megemlítését joggal hiányolhatja az olvasó. I. Lajos külpolitikájában semmivel sem több a dinasztikus, kalandor elem, mint Európa bármely más uralkodójának esetében. Igaz, I. Lajos politikájának árnyaltabb elemzésével is találkozunk, de ebben az elemzésben sem merül fel a török-ellenes balkáni szövetség realizálásának gondolata. Egy ilyen szövetség kialakulásának reális feltételeit gondosan számba kell vennünk, és a kapott eredmények alapján lehet csak elbírálni Magyarország felelősségét a török terjeszkedést illetően.

Hasonló elvi-módszertani hiányosságok ötlenek szembe a Zsigmond-kori politika elbírálásakor is. Itt elkésve ugyan, említésre kerülnek a balkáni országokat sajnálatos módon megosztó ellentétek, amelyek akadályozták a török-ellenes koalíció kialakulását. A balkáni államokat szembeállító ellentétekre való utalás azonban nem helyettesítheti a tényszerű jellemzést.

A nikápolyi vereség (1396) okainak bemutatása szintén további elmélyült vizsgálatot igényel. Amennyire a korra vonatkozó hadtörténelmi irodalomból kikövetkeztethető a lovagi hadsereg és haremodor, amelyik hadászati értelemben talán soha sem volt korszerű, a XIV. század végén még nem csak Magyarországon virágzott. Ez a haremodor nem ismerte a csapatmozdulatokat, a fel-

derítést, az ellenséggel felvett fegyveres érintkezés pillanatában az egyéni bajvívók atomizált képét mutatta a lovagi hadsereg.

Ez a harcászat stratégiai sikereket nem tudott felmutatni a gyors átcsoportosulást, a különböző fegyvernemek céltudatos alkalmazását ismerő keleti hadsereggel szemben. A lovagi harcmodor alól a keleti harcászatot ismerő lovagrendek csapatmozdulatai képeznek kivételt.

Ezzel szemben a török hadsereg harcmodora a különböző fegyvernemek reguláris csapattestjeinek ebben a korban még csak hagyományokon nyugvó tervszerű mozgatóján épült fel. E hadászati magot a fanatizált szabad csapatok egészítették ki. Európában ekkor korszerű, hatásos harcmodort a törökökön kívül a svájci alabárdos gyalogság tudott felmutatni, a huszita harcmodor pedig még nem született meg. Zsigmond hadseregreform-kísérleteinek elbírálása a kor állapotainak ismeretében lehet csak reális.

Zsigmond személyének negatív jelzők bőségével ellátott jellemzése már szinte az eredeti szándékokkal ellentétes hatást váltja ki. Félévszázad nehéz viszonyai között sok kalandor elemet, de végül is sikereket felmutató uralkodó politikájának elnagyolt jellemzése nem helyettesítheti kora állapotainak érdembeli elemzését. A Zsigmond uralkodása alatt megfigyelhető haladás figyelmet és méltánylást érdemel. Egyes intézkedések pozitív értékelése természetesen nem hiányzik, de ismét elsősorban a király és a főurak viszonylatában. Az osztársadalmi mozgás bemutatásának illusztratív jellegét csak Zsigmond várospolitikájának érdemi vizsgálata ellensúlyozza. A király a főúri csoportok közötti kormányzati kapcsolatok értékelése gondot okoz, mert bár a politikában a szubjektív mozzanatnak nagy szerepe van, de a gyenge király, vagy erős, okos király egyrésztől, ravasz, anarchikus főúri csoportok másrésztől, immár hagyományos fogalom-rendszer feloldása nem sikerült. E fogalompár segítségével nehéz megérteni, de feltárni még nehezebb a központosításra törekvő és a központosítást elvető erők váltakozó sikerű harcát, amelyik végül is a XVI. század első negyedében az erős központi hatalom ellenfeleinek győzelmével végződött. Az okok feltárásának hiányában feudáliskori történelmünk a nagyszerű fellángolások és az érthetetlen tragikus bukások sorozatából áll. A rendiség fogalma elvi tisztázásának kísérlete nem segített feltárni a XIV—XVI. századi fejlődésünk alapvető áramlatát.

Nem segít ezen Sztálin ismert tételének idézése a külső támadás elleni védekezés és az állami központosítás közötti összefüggést illetően. A tétel túl általános és nem segített tisztázni sem az orosz, sem a magyar központosítás problémáját. Oroszországban a kormányzati központosítás első kísérlete a XII. században Vladimir-Szuzdál területén még a tatár veszély előtt megjelent. Míg viszont a XIV—XV. századi moszkvai törekvések már az Arany Horda elgyengülésének idején léptek színre. Nálunk pedig a török veszély legközvetlenebb jelentkezésének éveiben a védelem érdekei által diktált összefogás igénye állami szinten nem bizonyítható. Az a felfogás, amelyik az elemzés igényével keresi a központosítás és széthúzás okait, jórészt a politikai szférára korlátozza érdeklődését. Az alapvető okok emlegetése nem hiányzik, de elemzésük hiányában illusztratív szerepet töltenek be.

Mátyás uralkodása valóban jelentős eseményeinek és sikereinek bemutatása történetírásunk régi hagyománya. A Hunyadi-család számottevő eredményeket tudott felmutatni, legjelentősebb képviselője iránti szimpátia, személyes kvalitásainak méltatása azonban nem fedheti át, nem helyettesítheti uralkodásának egész idejére jellemző állapotok objektív elemzését.

Ebben a vonatkozásban bizonyos fokig arányokról is szó van, de nem csak azokról. Ha a magyar állam biztonsága szempontjából sorsdöntő balkáni politikát vesszük, akkor kiderül, hogy Mátyás törökellenes sikerei szerények voltak, még jelentős taktikai sikert sem ért el. Mátyásnak az észak-balkáni államok maradék területén szervezett határvédelmi politikája lényegét tekintve nem különbözött I. Lajos vagy Zsigmond balkáni politikájától, s bár a törökellenes balkáni összefogás Mátyás törekvéseiből is hiányzik, balkáni politikája elődeivel ellentétben mégis pozitív értékelést kapott. Az egész megelőző korszak elemzésének hiánya aránytalanság kialakulását eredményezte állami létünk sorsdöntőnek ítélt kérdésében. Mátyásnak ez a balkáni politikája óhatatlanul felveti azt a bizonyításra szoruló következtetést, hogy a törökellenes balkáni összefogásnak a lehetőségei gyérek voltak.

Mátyás ausztriai hódításainak a Habsburg-ház későbbi mulasztásaival és hibáival való igazolása vét az objektivitás és a történelmi igazság ellen. Ausztria és Magyarország ellentéte két feudális ország hatalmi vetélkedése volt, s ez vonatkozik más országok viszonylatában folytatott politikára is. Mátyás a nagyratörő, tehetséges ember tervei érdekében elment az ország teherbíróképességének végső határáig. Feudális uralkodóként nem is lehetett más mint hódító és kizsákmányoló, aki viszont a kipróbált adók megosztásának arányát nagyratörő politikájának érdekében módosította. Mátyás kortársait és a korával foglalkozó történészeket egyaránt lenyűgöző nagyhatalmi politikája láttán feltartóztatlanul kínálkozik az a gondolat, hogy törekvéseinek és azok kudarcának oka nem csupán személyes kvalitásaiban vagy ezeknek végül is elégtelenségében rejlik. Véletlen-e, hogy a kétségtelenül fő veszélyt jelentő török elleni hadjárat helyett országlása idején minden erejét a fejlett nyugati szomszédok elleni küzdelemre koncentrált? Szinte a XI. század végétől, de különösen I. Lajos korától kezdve Közép-Európa történetén végighúzódik a kis államok egyesítésének törekvése. Ebben a törekvésben feltűnő, hogy Magyarország akcióképes uralkodói számításában a fejlettebb Csehország, Ausztria és végül a német-római császári korona elnyerése képezte a külpolitika gerincét. Terveik keresztülvitele érdekében valamilyen, mondhatnók bármilyen kül- és belpolitikai eszközzel gazdaságilag fejletti, teherbíró központ birtokába szerettek volna kerülni. Azok a kutatások, amelyek a királyi udvarnak város-, vám- és kereskedelmi és iparpolitikai céljait feszegetik, részben fellebbentették e törekvés objektív okát rejtő függőnyt. Az okok összetétele azonban nyilván komplexebb. Feladatunk az lehetne, hogy az egyesítési törekvések vonala mentén húzódó események bemutatásán kívül a történések kategóriáit is feltárjuk. És ha véletlenül a történések kategóriájának bemutatása során objektív tendencia érvényesülését fednénk fel, akkor esetleg a XIV—XV. századi belső fejlődésünk problémáira fényt derítő konklúziókat is mérlegelnünk kell. Mérlegelnünk kell még abban az esetben is, ha az derülne ki, hogy saját további fejlődésünk, a központosítás érdekei diktálták a magyar külpolitika, expanzió irányát.

Következésképpen polgári történetírásunk nacionalista magyar birodalmi, még a nemesi történetírástól örökölt politikai nemzet-koncepciója a fejlemények valóságghú bemutatásán keresztül nyerne cáfolhatatlan bírálatot.

Lehetséges ugyanis, hogy a központosítást célul kitűző udvari politika fejlettebb terület állapotaira támaszkodva akart szabadulni a főúri ellenzék szorításából. Ezeknek az eddigi kutatásainkból következő feltételezéseknek akár megcáfolása, akár pedig részbeni bizonyítása marxista történetírásunk egyetemes történelmi horizontját szélesítené. A megbeesülésre érdemes eredmények

ellenére marxista történetírásunk még nem törlesztette le adósságát a Mátyás korát megelőző fejlődés és Mátyás kora új jelenségeinek analitikus feltárásában.

Ennek az adósságnak terhét különösen akkor érzi az olvasó, amikor a XVI. századba lépő Magyarország súlyos problémáival találkozunk, és az országot marcangoló viaskodások, azok következményeinek megértéséhez szükséges kulcsot keresi. Az 1514. évi parasztháború, a közvetlen veszélyként fellépő török terjeszkedési politika, a főúri pártok viaskodása egymásba futó eseménysorozatként nem hagynak időt a gondolkodásra, a fejlemények feletti töprengésre. A felsoroltak még távolról sem merítik ki a XVI. század első negyedének probléma-leltárát, de ezeknek bármelyike önmagában véve is elegendő megpróbáltatást jelentett az ország számára. Mi a magyarázata annak, hogy Mátyás központosítási politikáján nevelkedett országméltóságok álltak a viaskodó pártok élén? Kizárólag a megboesáthatatlan könnyelműség, bűnös mulasztás, tehetetlen hányavettség szegélyezte volna a katasztrófához vezető utat? A folyamat ábrázolása meg-megszakadó áramkörének a következményét érezzük a tanácstalanság legfőbb okául. Hat évszázad keserves, vérrel és könnyel teli építő munkájának pusztulása okozta érzelmi felindulásig sem homályosíthatja el az objektív igényt a Mohács-hoz, a feudális rend konzerválódásához vezető folyamat megértése iránt. A XVI. század első negyedének komor eseményei önmagukban nem magyarázzák a következő korszakban kiesücsösödő fejleményeket.

Nyugat- és Kelet-Európa útjai szétválásának láttán a marxista irodalom az okok keresése közben egyre inkább a két (természetesen önmagában véve is sokféle) területi típus fejlődésének egész folyamatát veszi bonckés alá. Röviden: ma már világos, hogy a Kelet-Európában kialakult feudális rend sajátosságainak vizsgálatakor az érdeklődés kronológiai kereteit ki kell tágítani. De a XVI. század első negyedének megértését a kronológiai érdeklődés kitágítása önmagában természetesen nem biztosítja. Ennek ki kell egészülnie a társadalmi struktúra feltárásának igényével. Hiszen a XVI. század első negyedében nemcsak szerencsétlen intézkedések végzetes sorozatában ütközött ki a válság. A válság okaira az 1514. évi parasztháborúnak még korántsem feltárt és teljességgel bemutatott egyetemes történeti összefüggései figyelmeztetnek. Hol a helye a XVI. századi magyar társadalomnak ezekben az európai összefüggésekben? Érre az alapvető kérdésre kell a részlettanulmányok adta feleleten túlmenő választ megkeresni. Az a tény, hogy a központosítás intézményei, a szakosított igazgatás viszonylag magas szintje rendeltetésével ellentétben a központi hatalom ellenes nagyúri önkény eszközévé vált ha jelzésszerűen is, de rámutat a kor társadalmi képletének lényegére.

A parasztságnak a török elleni sikeres hadviselés fontos bázisának elvesztése 1514 után, a korrall foglalkozó művek egyik fő témája. Nem vitás, hogy egy népfelkelő hadsereg felállításának lehetőségeit a nemesi osztály bosszúja kizárta. Az a kérdés azonban nem merül fel, hogy a katonailag gyakorlatlan paraszti hadsereg milyen határfokkal szállhatott volna szembe a török tüzér-séggel és a janicsár gyalogsággal. Hivatkozás Hunyadi János Gyulafehérvár melletti (1442), valamint nándorfehérvári tapasztalatára nem oldja fel ezt a kérdést. 1442-ben Marosszentimre közelében Hunyadi egy irreguláris török portyázó esapatot vert szét paraszt népfelkelői segítségével. Nándorfehérvárnál pedig a Száván átkelt keresztiesek váratlan támadása söpörte el a török derékhadat. A hadművészet magába foglalja a stratégiát, az operatív művészetet és a taktikát, a hadművészet pedig a mindenkorli termelési viszonyok

függvénye. A véletlen szerepének jelentőségét a marxista hadművészet sem tagadja, de nem tartós faktorként tartja számon. A balkáni népek törökellenes küzdelmeiben a paraszt-csapatok megrendítő hősiességük ellenére sem tudtak döntő csapást mérni a török hadseregére.

Egy vázlatos összefoglalásban nem térhettünk ki középkori történelmünknek valamennyi lényeges megoldásra váró problémájára. A hozzászólások, bírálatok és kiegészítések bizonyítják majd vállalkozásunk hiányosságait.

Bartha Antal